

.....

GELOVEN IN TIJDEN VAN STIJGENDE ZEEËN

RELIGIE EN KLIMAATVERANDERING
IN NEDERLAND

Deborah de Koning & Caroline Vander Stichele (red.)

INHOUD

.....

Verantwoording	8
Inleiding	10
<i>Deborah de Koning en Caroline Vander Stichele</i>	
I. Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia	24
Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland (2023)	26
<i>Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot</i>	
“Climate Change is Coming to Town”: Kerst/klimaatperspectieven in Extinction Rebellion’s intertekstuele spel met <i>Christmas Carols</i>	58
<i>Deborah de Koning</i>	
Breekt verspilling het vasten?	70
<i>Ömer F. Gürlesin</i>	
Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren	78
<i>Deborah de Koning</i>	
II. Religieuze vocabularia en beeldvorming over klimaatverandering	88
“Als je niks doet is het straks echt te laat”: Religieuze vocabularia in het discours over klimaatverandering	90
<i>Caroline Vander Stichele</i>	
De Katechismus der Natuur: Democratisering van kennis van God door natuurobservatie	132
<i>Gert van Klinken</i>	

Van preekstoel tot planeet: Sam Janse pleit voor een groen gelovige levensstijl <i>Caroline Vander Stichele</i>	140
Karen Armstrong wil terug naar de natuur <i>Caroline Vander Stichele</i>	146
III. Christelijke vocabularia in het klimaatdiscours	152
Ik geloof 't niet: Religie en klimaatscepsis <i>Frank G. Bosman</i>	154
De heilige retoriek van macht: Klimaatreligie en de nieuwe politieke theologie <i>Ömer F. Gürlesin</i>	188
Paus Franciscus is de echte klimaatpaus en dit is waarom <i>Deborah de Koning en Caroline Vander Stichele</i>	198
Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen <i>Frank G. Bosman</i>	204
IV. Ecologische rouw en zingeving	210
Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland <i>Deborah de Koning</i>	212
De Nederlandse stilte voor de storm: Kunst, geloof en klimaatverandering <i>Isabelle Duval</i>	242
Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical <i>De Tocht</i> <i>Deborah de Koning</i>	250

Halloween en een uitstervende ijsbeer <i>Frank G. Bosman en Deborah de Koning</i>	256
V. Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal	262
Wat heeft God met bosbranden te maken? <i>Anna Sliepenbeek-Sijbinga</i>	264
Wie draagt de aarde op handen? <i>Deborah de Koning en Frank G. Bosman</i>	272
Heb je Moeder lief: Gender op protestborden tijdens de klimaatmars 2023 <i>Nikki Apeldoorn</i>	280
Over de auteurs	288
Colofon	290

VERANTWOORDING

.....

Deze publicatie maakt deel uit van het project *Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in the Netherlands* met dossiernummer 406.21. FHR.017 van het onderzoeksprogramma Open Competition SSH 2021 dat is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

INLEIDING

Caroline Vander Stichele en Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_1

Klimaatverandering is een prangende kwestie die onze wereld vandaag de dag treft, en het is van cruciaal belang om de culturele en religieuze waarden te begrijpen die ten grondslag liggen aan discussies over dit onderwerp. Wie het klimaatdebat in Nederland en daarbuiten volgt, gaat het gebruik van religieuze vocabularia al snel opvallen. Zo wordt Greta Thunberg een “klimaatprofeet” genoemd en wie met het vliegtuig reist begaat een “klimaatsonde.” Zowel klimaatactivisten als klimaatsceptici bedienen zich van dergelijke religieuze termen, concepten en beelden om elkaar en de wereld van het eigen gelijk te overtuigen. Dat blijkt uit de onderzoeksresultaten van ons interdisciplinaire onderzoeksproject “Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in the Netherlands,” (kortweg: Religie en klimaatverandering in Nederland). Dit project werd gefinancierd door NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijke Onderzoek) en uitgevoerd binnen de School of Catholic Theology (TST) van Tilburg University van 1 maart 2023 tot 1 maart 2026. Het project beoogde met name om het gebruik van religieuze vocabularia te analyseren en te interpreteren. De aanwezigheid daarvan werd onderzocht bin-

nen groepen die actief zijn op sociale media in Nederland en een interesse in klimaatverandering delen.

Het onderzoeksteam bestond meer concreet uit vier onderzoekers met expertise op het gebied van de Theologie, Religiewetenschappen, Sociale Wetenschappen en Media Studies: twee stafleden van de TST (Frank G. Bosman en Caroline Vander Stichele) en twee postdocs (Ömer F. Gürlesin en Deborah de Koning). Het team voerde een kritische discoursanalyse uit om de ideologische en praktische impact van religieuze vocabularia die deze groepen gebruiken in discussies over klimaatverandering beter te begrijpen. Ook hanteerde het team een interdisciplinaire aanpak om het gebruik van religieuze beelden en retoriek in het discours over klimaatverandering te onderzoeken. Daarbij werd zowel aandacht besteed aan de perspectieven van klimaatactivisten als van klimaatsceptici. Dat deden de onderzoekers elk vanuit hun eigen expertise en invalshoek.

Ömer F. Gürlesin deed onderzoek naar het gebruik van religieus taalgebruik in Twitter/X discussies over klimaatverandering. Hij onderzocht hoe geloofsgeenschappen zowel in positieve als negatieve zin bijdragen aan het klimaatdebat. Zijn onderzoek belicht hoe religieuze concepten worden gemobiliseerd om zowel klimaatactie te promoten als te blokkeren. Deborah de Koning bestudeerde ecologische rouwrituelen waarin gemeenschappen rouwen om de vernietiging van natuur en biodiversiteit. Haar onderzoek laat zien dat deze rituelen mensen helpen om emotioneel en spiritueel om te gaan met de klimaatcrisis, zoals bij het organiseren van herdenkingen voor verdwenen landschappen of diersoorten. Frank Bosman analyseerde meer concreet hoe christelijke klimaatsceptici de klimaatbeweging neerzetten als een “valse religie,” door deze te vergelijken met heidense aanbidding en apocalyptisch fatalisme. Bosmans onderzoek toont hoe religie wordt ingezet om klimaatacties te ondermijnen door de beweging weg te zetten als irrationeel en onwetenschappelijk en biedt zo inzicht in de diepere culturele en religieuze tegenstellingen die klimaatbeleid kunnen bemoeilijken. Caroline Vander Stichele bestudeerde diverse religieuze discourses die voorkomen bij klimaatactiegroepen. Haar onderzoek laat ondermeer zien hoe apocalyptische taal en beelden in de klimaatbeweging worden ingezet om bewustzijn te creëren over de urgentie van klimaatverandering en hoe zulke beelden resoneren in de publieke opinie en beleidsdiscussies.

Het project beoogde op die manier een leegte op te vullen in het academisch onderzoek naar apocalyptiek, religie en klimaatverandering. Door inzicht te verschaffen in de religieuze beelden en retoriek die in het debat over klimaatverandering voorkomen, zocht het project het begrip van de culturele, religieuze en spirituele waarden achter het publieke debat over klimaatverandering te verbreden. Het project stelde zich ook tot doel een bijdrage te leveren aan de samenleving door beleidsmakers, media, ambtenaren, de publieke opinie en religieuze leiders te informeren over de religieuze taal, beeldtaal en praktijken die worden gebruikt door groepen die betrokken zijn bij discussies over klimaatverandering. Het team wilde op die manier belangrijke inzichten communiceren over de rol die religieuze vocabularia spelen in het debat over klimaatverandering en inspireren tot constructieve samenwerking over religieuze en ideologische grenzen heen om één van de meest urgente problemen van onze tijd aan te pakken.

Daartoe communiceerde het team gedurende het hele project zijn bevindingen aan het publiek via blogposts op de projectwebsite, kennisclips en open access algemene media, waaronder grote Nederlandse kranten. Er werden ook twee symposia georganiseerd en een internationale conferentie. Het eerste symposium, getiteld “Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland” vond plaats op 7 juni 2024 in Tilburg. Het tweede symposium, in Utrecht op 10 april 2025, werd georganiseerd in samenwerking met het onderzoekerscollectief *Figura Divina* en had als thema “Cosmos: Goddelijk canvas? Kunst, religie en klimaatverandering.” De internationale conferentie “No Plan(et) B or Paradise: Religion and Climate Change in the Netherlands and Beyond” vond plaats in Utrecht, op 9 en 10 oktober 2025.

In deze bundel zijn met name de uitgewerkte bijdragen van de vier teamleden aan het eerste symposium opgenomen, samen met een aantal bijdragen die eerder op de website als blogs verschenen en hier dienstdoen als case-studies rond thema’s die samenhangen met onderwerpen die in de vier kernbijdragen aan bod komen. De bijdragen zijn gegroepeerd rond vijf thema’s die verband houden met de diverse relaties tussen religie en klimaatverandering in Nederland. Die thema’s zijn achtereenvolgens (1) Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia; (2) religieuze vocabularia en beeldvorming over kli-

maatverandering; (3) christelijke vocabularia in het klimaatdiscours; (4) ecologische rouw en zingeving; (5) Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal.

1. Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia

Deze bundel start met een introducerend artikel over het gebruik van religieuze vocabularia in klimaatdiscussies op sociale media. In dat artikel gaan Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot in op het gebruik van expliciet en impliciet religieus taalgebruik onder Nederlandse klimaatorganisaties. Dit doen zij aan de hand van een analyse van de sociale media berichten van 44 klimaatorganisaties in Nederland. De woordwolktvisualisaties, sentimentanalyse en discoursanalyse van de berichten van deze organisaties op Twitter/X uit 2023 tonen dat religieuze organisaties vaker hoopvolle en normatieve kaders hanteren, terwijl seculiere groepen crisisgericht communiceren. Het artikel laat zien dat religieuze registers diverse en relevante functies vervullen in het Nederlandse digitale klimaatdiscours.

Na dit introducerende artikel, volgen drie voorbeelden van hoe diverse Nederlandse klimaatorganisaties in hun praktijken religieuze vocabularia aan klimaatverandering verbinden. Zo laat de bijdrage “Climate Change is Coming to Town” van Deborah de Koning zien hoe de klimaattactiegroep Extinction Rebellion (XR) in de kersttijd op ludieke wijze publiekelijk aandacht vraagt voor klimaatverandering door bekende kerstliederen aan te passen. In de *Climate Carols* die XR ten gehore brengt, spreken zij het menselijk vermogen van tijdsverbeelding aan. Zij doen dat door gebruik te maken van het verhaal van Jezus’ geboorte en de christelijke heilsgeschiedenis. Daarnaast brengen ze een boodschap waarbij meer-dan-menselijke natuur een openbare functie toegeschreven krijgt om de mens in crisistijd de weg te wijzen. De op klimaatverandering gerichte aanpassingen van bestaande kerstliederen benadrukken de urgentie van de klimaatcrisis en roepen op tot het nemen van klimaatverantwoordelijkheid: waar de christelijke kerstboodschap gaat over God die als Jezus incarneert om de wereld te redden, roept XR mensen op om de wereld te redden.

Ömer F. Gürlesin gaat in “Breekt verspilling het vasten?” in op de relevantie die vasten kan hebben voor klimaatverandering. Dat doet hij door naar de islamitische praktijk van het vasten tijdens de islamitische maand Ramadan te kijken. Moslims beschouwen het vasten tijdens de maand Ramadan als een middel om *taqwa* (God-bewustzijn) te bereiken en zelfbeheersing, nederigheid en mededogen te ontwikkelen. Vasten heeft een groot potentieel voor religieuze groei en toename van milieubewustzijn. Daarom organiseert de Nederlandse organisatie Groene Moslims tijdens de Ramadan groene *iftars* die de ecologische voetafdruk verminderen en gebruikt zij de Ramadan periode om de eigen achterban te wijzen op de effecten van consumptie op klimaatverandering. Centraal staat daarin het concept ‘verspilling.’ Het onderzoek van Gürlesin onder moslims in Nederland laat echter zien dat veel grotere maaltijden en feestelijke maaltijden waarbij sprake is van overconsumptie en voedselverspilling gebruikelijk zijn. Hij concludeert dat hoewel vasten een potentieel heeft voor zowel spirituele als milieugroei, de praktijk van Ramadan onder Nederlandse moslims vaak tot overconsumptie en verspilling leidt.

In “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden” laat Deborah de Koning zien hoe de viering van Aswoensdag nieuw momentum krijgt in de context van klimaatverandering. Aswoensdag luidt de veertigdagentijd in die voorafgaat aan Pasen. Katholieken ontvangen het askruisje op die dag tijdens de eucharistieviering. Daarbij wordt vaak de Bijbeltekst “aarde ben je, tot aarde keer je terug” (Genesis 3:19) uitgesproken. Christian Climate Action en Kappen met Kolen organiseerden een Aswoensdagviering op en naast een kolenspoor waar de activisten een kolentransporttrein blokkeerden. De boetvaardigheid, sterfelijkheid en het askruisje die centraal staan tijdens Aswoensdag krijgen door deze context van klimaatactivisme een nieuwe betekenis: het drukt een (collectieve) boetvaardigheid uit voor de fossiele industrie en benadrukt de sterfelijkheid en vergankelijkheid van de mens die zelf ook uit de aarde is ontstaan en tot de aarde terugkeert. De Koning laat zien hoe deze door klimaatactiegroepen georganiseerde Aswoensdagviering op unieke wijze aarde en mens in ritueel aan elkaar verbindt en hoe daarbij gebruik wordt gemaakt van de christelijke liturgie.

2. Religieuze vocabularia en beeldvorming over klimaatverandering

In het tweede deel van deze bundel staan religieuze discoursen in de beeldvorming over klimaatverandering centraal met daarbij bijzondere aandacht voor de rol van het Nederlandse Christendom. Het artikel van Caroline Vander Stichele “Als je niks doet is het straks echt te laat” gaat over het gebruik van religieus geïnformeerde vocabularia door Nederlandse actiegroepen rond klimaatverandering. Voor haar analyse gebruikt ze berichten die de groepen op sociale media hebben geplaatst in de periode van 2021-2025. Vander Stichele onderscheidt vier verschillende en overlappende discoursen waarin ze religieus geïnformeerde vocabularia tegenkomt: (1) het eco-apocalyptische discours is dominant onder seculiere klimaatgroepen en benadrukt de urgentie van handelen in de klimaatcrisis. (2) Expliciet religieuze discoursen worden aangewend door religieuze klimaatgroepen die herkenbare concepten als rentmeesterschap en *khalifah* voor de eigen achterban gebruiken. (3) In het ethisch discours komen concepten als klimaatrechtvaardigheid en solidariteit naar voren. (4) Het spirituele discours richt zich op regeneratie, welzijn en inspiratie. Hierin vinden we een eclectisch gebruik van diverse religieuze ideeën en praktijken. Vander Stichele gaat ook in op de functies van de verschillende discoursen namelijk mobiliseren, inspireren (van eigen achterban), activeren en regenereren.

Het artikel wordt gevolgd door twee voorbeelden van bijdragen van expliciet christelijke discoursen aan percepties op de relaties tussen mens en meer-dan-menselijke natuur in Nederland. In “De Catechismus der Natuur” gaat Gert van Klinken in op de democratiserende functie van de kennis van God door natuurobservatie in het werk van de Nederlandse predikant en theoloog Jan Floris Martinet (1729-1795). In *De Catechismus der Natuur* benadrukt Martinet dat God zich kenbaar maakt in de Bijbel en in de natuur. Dat laatste had voor de standenmaatschappij uit de achttiende eeuw een democratiserende functie voor het kennen van God: Bijbelkennis vormde een privilege voor de elite; natuur daarentegen is alomtegenwoordig en voor iedereen toegankelijk. Deze tweede vorm van godsopenbaring waar Martinet de nadruk op legde, leverde een belangrijke bijdrage aan (christelijke) perspectieven op de relatie(s) tussen God, mens en natuur in Nederland.

Aansluitend bij de bijdrage van Gert van Klinken bespreekt Vander Stichele in “Van preekstoel tot planeet” een hedendaagse Nederlandse Groene Catechismus, geschreven door de Nederlandse theoloog Sam Janse. *De Groene Catechismus* (2024) bevat 88 vragen en antwoorden waarin Janse de kerkelijke leer aan de hedendaagse klimaatcrisis verbindt. *De Groene Catechismus* bevat veel verwijzingen naar de schepping, een centraal thema in de christelijke eco-theologie dat gebruikt wordt om menselijke verantwoordelijkheid te benadrukken. Die verantwoordelijkheid vindt volgens Janse uitdrukking in een groen-gelovige levensstijl. Vander Stichele laat aan de hand van voorbeelden uit *De Groene Catechismus* zien dat het nemen van verantwoordelijkheid centraal staat in het werk van Janse. Hij reikt diverse praktische tips aan voor een groen-gelovige levensstijl en doet een beroep op het instituut kerk om zowel in de liturgie aandacht te besteden aan klimaatverandering alsmede duurzame aanpassingen door te voeren.

Met haar bespreking van het boek *Heilige Natuur* (2022) van Karen Armstrong laat Vander Stichele vervolgens zien hoe in de context van klimaatverandering de relaties tussen religies en natuur soms geromantiseerd worden. Armstrong beargumenteert in haar boek dat met name het Westerse moderne (Verlichtings-)denken een grote bijdrage heeft geleverd aan het (kwalijske) onderscheid tussen mens en natuur. Ze verwijst naar Romantische dichters die als reactioinaire beweging op de Verlichtingperiode het heilige in de natuur wisten te verwoorden. Voor de huidige klimaatcrisis breekt Armstrong een lans voor Oosterse religies – waaronder hindoeïsme, boeddhisme, taoïsme, confucianisme en islam – die volgens haar een andere houding tegenover de natuur bewaard hebben en daarmee een reactie kunnen vormen op de huidige klimaatcrisis. Vander Stichele beargumenteert in “Karen Armstrong wil terug naar de natuur” dat een dergelijk utilitaristisch gebruik van Oosterse tradities als oplossing voor Europees denken bepaalde kwalijke machtsstructuren en dualismen in stand houdt en dat het geen recht doet aan de complexiteit van die (Oosterse) tradities.

3. Christelijke vocabularia in het klimaatdiscours

Het derde deel van deze bundel gaat over hoe christelijke vocabularia ingezet worden voor de framing van het Nederlandse klimaatbeleid. Daarbij ligt de nadruk van de bijdragen op hoe in politieke en publieke opinie christelijke concepten ingezet worden om klimaatbeleid te diskwalificeren. Het gebruik van religieuze vocabularia onthult daarmee ook bepaalde negatieve percepties in Nederland op religie(s).

In zijn artikel “Ik geloof 't niet: Religie en klimaatscepsis” analyseert Frank Bosman Thierry Baudets beroemde Uil van Minerva-speech (2019), waarin Baudet de energietransitie en politieke klimaatmaatregelen beschrijft met uitgesproken religieus vocabulaire als “duurzaamheidsafgoderij” en “klimaathekserij.” Bosman laat zien dat Baudet hiermee klimaatbeleid voorstelt als een irrationeel, quasireligieus geloof dat de westerse beschaving economisch en cultureel zou ondermijnen. Een kritische discoursanalyse maakt duidelijk hoe Baudet religieuze taal inzet om tegenstanders te diskwalificeren en zijn eigen partij als redder en wedergeboorte van de beschaving te positioneren. Het artikel plaatst deze strategie in een bredere historische traditie waarin religie en nationalisme vaak samenvallen en opnieuw opduiken in hedendaagse radicaal-rechtse bewegingen. Bosman betoogt dat Baudets religieuze beeldspraak een bewust ideologisch wapen is om zijn klimaatscepsis en politieke project kracht bij te zetten.

De bijdrage van Ömer F. Gürlesin “de heilige retoriek van macht” gaat over het gebruik van religieuze taal door critici van klimaatbeleid op sociale media. Als voorbeeld van een dergelijk concept noemt hij *klimaatreligie*. Tussen 2016 en 2019 nam het gebruik van dit woord in berichten op Facebook geleidelijk toe en het gebruik ervan kende een explosieve groei in de periode 2019-2021. Gürlesin laat zien hoe de term als een doelbewust retorisch instrument functioneert: het wordt voornamelijk door ultranationalistische en seculiere rechts-populisten gebruikt om het gangbare klimaatbeleid te delegitimeren. Het concept klimaatreligie zet klimaatbeleid weg als een vorm van irrationeel, dogmatisch geloof dat als ideologisch instrument voor sociale controle functioneert. Daarmee brengt het concept eveneens een negatieve framing van religies aan het licht.

Caroline Vander Stichele en Deborah de Koning gaan aan de hand van het concept klimaatpaus in op de relatie tussen klimaatverandering en de paus vanuit de rooms-katholieke traditie en bekijken hoe het concept *klimaatpaus* in de Nederlandse publieke opinie wordt gebruikt. Zij beargumenteren in “Paus Franciscus is de echte klimaatpaus en dit is waarom” dat mede door het werk van Paus Franciscus (met name zijn encycliek *Laudato Si'*) de pauselijke titel met recht verbonden kan worden aan het klimaatvraagstuk. Het aannemen van de naam Franciscus bij het aanvaarden van het ambt van paus verried de groene agenda van paus Franciscus: hij wilde in de voetsporen treden van de heilige Franciscus van Assisi die bekend staat om zijn innige relatie met God en de natuur. Het concept klimaatpaus is in de Nederlandse publieke opinie gebruikt voor Frans Timmermans en zijn Green Deal. De bijdrage van Vander Stichele en De Koning laat zien dat het hebben van een groene missie een gemene deler is tussen paus Franciscus en Frans Timmermans. De titel *klimaatpaus* had voor Timmermans overigens meer negatieve dan positieve connotaties.

Frank Bosman reflecteert in “Oude klimaatzondaar kan lucht reinigen” aan de hand van het concept *klimaatzondaar* op het gebruik van religieuze terminologie om een (deel)oplossing van de klimaatcrisis te duiden. Het concept *klimaatzondaar* stond in de kop van een bijdrage uit *Wetenschap in beeld* (4/2023). Het gebruik van het woord “zonde” duidt in die bijdrage op het gebruik van fossiele brandstoffen en geeft daar een morele duiding aan. Bosman vergelijkt het gebruik van de oude olieplatformen voor opslag van CO₂ uitstoot die de bijdrage uit *Wetenschap in beeld* beschrijft met het rooms-katholieke sacrament van de biecht. Het gebruik van olieplatformen voor CO₂ uitstoot functioneert als een seculiere transactie voor de begane schade. De bijdrage van Bosman behandelt tevens relevante verschillen tussen de toepassing van het concept *klimaatzondaar* met rooms-katholieke perspectieven op zonde en biecht.

4. Ecologische rouw en zingeving

Het vierde deel gaat aan de hand van rituelen, performances en materiele cultuur in op verschillende relaties tussen ecologische rouw en zingeving. Na een introductie in ecologische rouw en de toepassing daarvan in twee rituelen, vol-

gen drie casussen van ecologisch verlies en ecologische rouw in diverse Nederlandse cultuuruitingen.

Het artikel van Deborah de Koning “Houden alle vogels nesten?” biedt een introductie op ecologische rouwrituelen in Nederland. De Koning analyseert de ecologische rouwdeelcirkel en het ritueel doven van kaarsen op vormen van ecologische rouw en rituele functies. De ecologische rouwdeelcirkel is onderdeel van ‘Het werk dat weer verbindt’ van Joanna Macy. Gebaseerd op het boeddhistische perspectief van onderlinge verbondenheid biedt het ritueel een integraal perspectief op de heling van moeder aarde en welzijn van het individu. Door ruimte te geven aan individuele klimaatmoties vervult de ecologische rouwdeelcirkel primair de psycho-hygiënische functie van rituelen. Het ritueel doven van kaarsen was onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 gevierd werd. Het gaf uitdrukking aan concrete ecologische verliezen in het Nederlandse landschap. Als *lamentatio creatio* – oftewel weeklacht op de schepping – herdenkt het ritueel vooral verlies van biodiversiteit en expliceert het ook de bijdrage van de mens aan deze verliezen. De Koning stelt voor om nog meer (rituele) ruimte(n) te creëren om existentiële onzekerheden toe te laten en om ecologische verliezen met betrekking tot het Nederlandse landschap te herdenken. Het delen van klimaatmoties draagt namelijk bij aan klimaatwelzijn.

Isabelle Duval laat in haar bijdrage “De Nederlandse stilte voor de storm” zien hoe kunstwerken een bijdrage kunnen leveren aan de verbeelding van relaties van Nederlanders met het water. Door klimaatverandering komen een aantal van die relaties met water onder druk te staan. Aan de hand van Rembrandts *Meer van Galilea* (1633) laat ze zien dat de storm op het meer (gebaseerd op de Evangelien) daarin verbeeld wordt als een scène van chaos en existentiële kwetsbaarheid. Overleven hangt in deze scène niet alleen af van menselijk handelen en meesterschap, maar ook van spirituele overgave. Rembrandts *Meer van Galilea* herkent de transformerende kracht van geloof te midden van angst en onzekerheid. Het kunstwerk van Bas Jan Ader is een minimalistische foto, die het begin documenteert van zijn soloreis over de oceaan - de centrale performance van zijn project *In Search of the Miraculous* (1975). Deze performance wordt hem fataal. De afbeelding waarin Ader in de boot te zien is, toont moed en roekeloosheid, overgave en intentionaliteit, tussen menselijk streven en

noodlot in relatie tot het water. Deze kunstwerken, zo stelt Duval, houden onze tijd een spiegel voor: Klimaatverandering is niet alleen een technologische uitdaging maar een diep menselijk verhaal van angst en vertrouwen, actie en overgave, overleving en acceptatie.

De bijdrage van Deborah de Koning over nostalgie en persoonlijke verlieservaringen gaat eveneens over de relatie van Nederlanders met water: specifiek natuurijs en het rijden van de Elfstedentocht dat tot het Nederlandse levende culturele erfgoed behoort. *De Tocht*, een Nederlandse musical die op 1 oktober 2023 in het Friso Theater in Leeuwarden in première ging, probeert nostalgische sentimenten rondom de Elfstedentocht tot leven te brengen. Nostalgie wordt vertolkt in de musical door de verhaalpersonages die allemaal relationeel of persoonlijk iets zijn kwijtgeraakt wat hen dierbaar was. De persoonlijke verlieservaringen in *De Tocht* vormen een spiegel van klimaatverlieservaringen en gevoelens van onzekerheid. Als kunstvorm sluit *De Tocht* aan bij solastalgische (onbesproken) gevoelens: het weet op creatieve wijze te appelleren aan het Nederlandse Elfstedentocht-gevoel en kan daardoor raken aan collectieve gevoelens van weemoed over (vroegere) Elfstedentochten en onzekerheid of deze tocht ooit nog plaats gaat vinden.

Frank G. Bosman en Deborah de Koning gaan in “Halloween en een uitstervende ijsbeer” in op hoe een gelegenheidsbegrafplaats voor uitgestorven en bedreigde diersoorten ecologische verliezen verbindt aan religieuze verbeelding. De gelegenheidsbegrafplaats was onderdeel van Boeh in de Zoo en stond in de dierentuin in Mierlo. De gelegenheidsbegrafplaats laat een relevante ontwikkeling zien die plaatsvindt in onze menselijke confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering: In het (leren) omgaan met de existentiële vragen die de klimaatcrisis oproept, gaan we associatief te werk. Zo is voor de extinctie van diersoorten begrafenissymboliek gebruikt (specifiek grafzerken op een begrafplaats). Ook haakt deze gelegenheidsbegrafplaats aan bij het rooms-katholieke Halloween waarbij het herdenken van de doden centraal staat. Door het creëren van een open graf voor de ijsbeer op de gelegenheidsbegrafplaats krijgt deze materialisatie van een ecologisch Halloween nog een extra dimensie die te maken heeft met anticiperend ecologisch verlies en rouw: het doet een beroep op de menselijke verantwoordelijkheid om extinctie van dieren een halt toe te roepen.

5. Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal

Het vijfde deel bevat drie bijdragen waarin diverse relaties tussen het westers cultureel religieus repertoire en beeldtaal over de aarde geanalyseerd en geproblematiseerd worden. In de bijdragen gaat het om visuele weergaven van de aarde in combinatie met (christelijke) teksten die door verschillende klimaatactiegroepen in Nederland worden gebruikt en hoe die combinaties al dan niet problematische, alternatieve, bedoelde en onbedoelde betekenissen kunnen oproepen.

De bijdrage van Anna Sijbinga “Wat heeft God met bosbranden te maken?” gaat over de tekst en het beeld van de brandende braamstruik uit het Bijbelboek Exodus 3: 1-12. De brandende braamstruik en de tekstverwijzing tezamen met de afbeelding van de aarde is afkomstig van de website van de christelijke klimaatorganisatie Climate Stewards. De blogpost die bij deze afbeeldingen en tekst hoort, verwijst naar de ideeën van de theoloog Dave Bookless. Hij legt een verband tussen de wereldwijde bosbranden en de brandende braamstruik. Sijbinga betoogt dat het gebruik van deze Bijbeltekst samen met het veelgebruikte beeld van de brandende planeet de (problematische) associatie op kan roepen dat God verantwoordelijk is voor bosbranden in plaats van mensen. Ze gaat in haar bijdrage ook in op andere theologische interpretaties van het gebruik van het beeld van de brandende braamstruik door christelijke klimaatorganisaties.

Bosman en De Koning onderzoeken in “Wie draagt de aarde op handen?” verschillende interpretaties die het beeld van de aarde die op handen gedragen wordt, op kan roepen. In het algemeen willen de handen die de aarde dragen de verantwoordelijkheid die de mens heeft in diens zorg voor de aarde uitdrukken. Wanneer christelijke klimaatorganisaties de afbeelding of de tekst ‘de aarde op handen dragen’ gebruiken, brengt dat daarnaast specifieke christelijke interpretaties en associaties met zich mee. Zo wordt Christus wel afgebeeld met de rijksappel in de hand en drukt het beeld van de handen die de aarde omvatten Gods zorg en macht over de aarde uit. De symboliek van de handen die de aarde omvatten levert volgens Bosman en De Koning een ingewikkelde paradox op: het beeld wordt vaak gekoppeld aan menselijke verantwoordelijk-

heid die daarmee op de plaats van God komt te zitten. Het is tegelijkertijd deze vermeende unieke positie van de mens (vaak toegeschreven aan het westers Christendom) die in het klimaatdiscours aan kritiek onderhevig is.

Nikki Apeldoorn bespreekt in haar bijdrage “Heb je Moeder lief” protestborden waarin aan de aarde gender wordt toegeschreven. De protestborden waren onderdeel van de klimaatmars die op 23 november 2023 in Amsterdam plaatsvond. Genderaanduidingen van de aarde zijn haast allemaal vrouwelijk. Voorbeelden daarvan uit de klimaatmars zijn teksten als “Heb je Moeder lief,” “Luister naar je Moeder,” “Zorg voor je Moeder.” Deze uitspraken geven uitdrukking aan een heteroseksuele, genaturaliseerde rol van de aarde. Ze sluiten aan bij het patriarchaal dualistisch paradigma van onze westerse cultuur waarin moeders worden geïdentificeerd met en beperkt tot de rol van verzorgen en voeden. Genderaanduidingen over de aarde als vrouwelijk roepen allerlei problematische implicaties over vrouwen op: ze naturaliseren afhankelijkheid, hiërarchie en heteroseksualiteit. Apeldoorn roept in haar bijdrage op tot een kritisch genderperspectief in het veld van ecologie en klimaat.

Samen genomen geven de bijdragen in deze bundel een totaalindruk van het scala aan religieus geïnspireerde concepten en beelden die in de context van het Nederlandse klimaatdiscours zowel online als offline gebruikt worden. Ze vormen een startpunt voor verder onderzoek, zowel binnen als buiten de context van dit onderzoeksproject. Onze dank gaat met name uit naar de leden van de Advisory Board voor hun interesse en waardevolle feedback. We zijn ook de Tilburg School of Catholic Theology (TST) en Tilburg University waar dit project onderdak vond, bijzonder erkentelijk voor hun loyale ondersteuning in woord en daad van dit project. Tot slot ook een hartelijk woord van dank aan Maartje Groeneweg, voor het redactiewerk dat zij voor dit boek heeft verricht, en Beatriz Lourenço Barrocas Neves Ferreira voor de mooie uitgave ervan bij Open Press TiU. Ook van het symposium met *Figura Divina* en de internationale conferentie die in 2025 plaatsvonden zullen er publicaties verschijnen.

Tilburg

7 april 2026

I.

NEDERLANDSE
KLIMAATORGANISATIES
EN RELIGIEUZE
VOCABULARIA

TUSSEN GELOOF EN GROENE TAAL

KLIMAATORGANISATIES OP
TWITTER/X IN NEDERLAND (2023)

Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot

https://doi.org/10.56675/9789403888224_2

Dit onderzoek maakt deel uit van het bredere onderzoeksproject, “Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in The Netherlands,” gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het project onderzoekt hoe religieuze ideeën, woordgebruik en symboliek hedendaagse klimaatdiscussies in Nederland beïnvloeden, met name binnen digitale omgevingen. Daarmee draagt dit onderzoek bij aan de groeiende literatuur over hoe religieuze vocabularia en de normatieve repertoires die – expliciet of impliciet – functioneren binnen klimaatdiscussies daar betekenis en richting aan geven. Binnen dit grotere project hebben wij een uitgebreide dataset verzameld, bestaande uit 770.000 Nederlandstalige tweets/posten uit het jaar 2023 en 15.790 tweets/posten gepubliceerd door 44 klimaatorganisaties waarvan de missie verklaringen expliciet gericht zijn op klimaat en klimaatverandering. De analyse van deze uitgebreide dataset gebeurde met een *mixed-methods* aanpak, waarbij geavanceerde computationele technieken gecombineerd werden met kwalitatieve analyse (zie onder 2. Methodologie voor verdere toelichting). Hoewel het bredere onderzoeksproject ook een diepga-

de analyse omvat van individuele Twitter-gebruikers – waarmee wij spontane en diverse manieren waarop individuen religieuze vocabularia en normatieve oriëntaties inzetten in kaart worden gebracht – richt dit specifieke artikel zich uitsluitend op de 44 geselecteerde klimaatorganisaties. Deze gerichte aanpak maakt het mogelijk om te onderzoeken hoe organisatorische identiteit, communicatiestrategieën en expliciete doelstellingen het gebruik van taal, toon en morele kaders in hun digitale communicatie beïnvloeden.

Door analyse van de sociale mediaberichten van deze groepen hopen wij in dit artikel bloot te leggen hoe religieuze taal expliciet wordt gebruikt of impliciet doorklinkt in institutionele communicatie, en hoe dit samenhangt met publieke percepties, collectieve actie en morele narratieven rond klimaatactivisme. Uiteindelijk beoogt deze analyse niet alleen inzicht te bieden in hoe deze groepen religieuze vocabularia en daarmee samenhangende normatieve repertoires gebruiken, maar ook de bredere betekenis van normatieve retoriek binnen hedendaagse klimaatcommunicatie in de Nederlandse samenleving te verhelderen.¹

1. Literatuuronderzoek

De relatie tussen religie en klimaatverandering heeft de afgelopen jaren aanzienlijk meer aandacht gekregen. Naast theologische bijdragen richt recent onderzoek zich in toenemende mate op empirische analyses van hoe religieuze overtuigingen, concepten en taalgebruik het publieke debat over klimaatverandering beïnvloeden. Religieuze actoren worden daarbij steeds vaker erkend als belangrijke maatschappelijke spelers die attitudes ten aanzien van klimaatverandering kunnen beïnvloeden en vormgeven.² Zij spelen een rol binnen beleidsvorming³ en zijn actief betrokken bij *grassroots* klimaatinitiatieven en

1 Met *klimaatcommunicatie* bedoelen we de wijze waarop klimaatorganisaties klimaatverandering verwoorden, interpreteren en normatief kaderen in digitale media, inclusief morele, spirituele en activistische taal.

2 Sigurd Bergmann, *Weather, Religion and Climate Change* (London: Routledge, 2020); Paula J. Posas, “Roles of Religion and Ethics in Addressing Climate Change”, *Ethics in Science and Environmental Politics* 7:1 (2007): 31–49.

3 J. Arjan Wardekker et al., “Religious Positions on Climate Change and Climate Policy in the United States”, *Proceedings of Communicating Climate Change: Discourses, Mediations and Perceptions* (2008), 1–20.

activisme.⁴ Hoewel literatuur over Abrahamitische religies zich vooral richt op religieuze verplichtingen tot rentmeesterschap en ecologische verantwoordelijkheid,⁵ verschuift de aandacht steeds meer naar de vraag hoe religieuze gemeenschappen en organisaties concreet en actief betrokken kunnen zijn bij het debat over klimaatverandering.⁶ Dergelijk onderzoek belicht hoe religieuze vocabularia en concepten strategisch worden ingezet binnen maatschappelijke discussies, en hoe ze gebruikt worden om morele kaders te creëren die klimaatverandering als een urgent probleem van goed en kwaad en dus niet alleen als een technisch of wetenschappelijk vraagstuk voorstellen.

Sociale media spelen hierin een cruciale rol, omdat zij een platform bieden waar religieuze taal, symboliek en retoriek actief kunnen worden ingezet, gemobiliseerd en geherinterpreteerd.⁷ In online communicatie zetten zowel expliciet religieuze als ideologisch gedreven klimaatorganisaties religieuze en quasi-religieuze taal in om hun achterban te mobiliseren, betrokkenheid te vergroten en morele autoriteit te claimen.⁸ In online communicatie wordt re-

- 4 Randolph Haluza-DeLay, "Religion and Climate Change: Varieties in Viewpoints and Practices", *WIRES Climate Change* 5:2 (2014): 261–279, <https://doi.org/10.1002/wcc.268>; Willis Jenkins et al., "Religion and Climate Change", *Annual Review of Environment and Resources* 43:1 (2018): 85–108, <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025855>.
- 5 O. P. Dwivedi, *Vedic Heritage for Environmental Stewardship*, 1 januari 1997, <https://doi.org/10.1163/156853597X00191>; Kimin Eom et al., "Religiosity Moderates the Link Between Environmental Beliefs and Pro-Environmental Support: The Role of Belief in a Controlling God", *Personality and Social Psychology Bulletin* 47:6 (2021): 891–905, <https://doi.org/10.1177/0146167220948712>; Ben-Willie Kwaku Golo en Joseph Awetori Yaro, "Reclaiming Stewardship in Ghana: Religion and Climate Change", *Nature and Culture* 8:3 (2013): 282–300; Sophayo Khamrang Varah et al., "The Influence of Religion on Beliefs of Stewardship, Dominionship and Controlling God towards pro-Environmental Support", *Culture and Religion* 22:1 (2021): 84–101, <https://doi.org/10.1080/14755610.2023.2177317>; Faith Shin en Jesse L. Preston, "Green as the Gospel: The Power of Stewardship Messages to Improve Climate Change Attitudes", *Psychology of Religion and Spirituality* 13:4 (2021): 437–47.
- 6 Laurel Kearns, "The Role of Religions in Activism", in: John S. Dryzek, Richard B. Norgaard en David Schlosberg (eds.), *The Oxford Handbook of Climate Change and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 414–428; Laurel Kearns en Catherine Keller, *Ecospirit: Religions and Philosophies for the Earth* (New York: Fordham University Press, 2009); Jere Kyyrö et al., "The Cult of Greta Thunberg: De-Legitimizing Climate Activism with 'Religion'", *Critical Research on Religion* 11:2 (2023): 133–49, <https://doi.org/10.1177/20503032231174208>; Robin Globus Veldman, "Narrating the Environmental Apocalypse: How Imagining the End Facilitates Moral Reasoning Among Environmental Activists", *Ethics and the Environment* 17:1 (2012): 1–23, <https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.17.1.1>.
- 7 Abhishek Samantray en Paolo Pin, "Credibility of Climate Change Denial in Social Media", *Palgrave Communications* 5, 127 (2019), <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0344-4>; Hong Tien Vu et al., "Social Media and Environmental Activism: Framing Climate Change on Facebook by Global NGOs", *Science Communication* 43:1 (2021): 91–115, <https://doi.org/10.1177/1075547020971644>.
- 8 Jim Antal et al., "Spiritual and Sustainable: Religion Responds to Climate", *CrossCurrents* 66:1 (2016): 70–91, <https://doi.org/10.1111/cros.12173>; Ömer F. Gürlesin, "Social Media, Environmental Activism and Implicit Religion: A Case Study of Extinction Rebellion", *Religions* 15:12 (2024), <https://doi.org/10.3390/rel15121458>; Levente Huftnagel, *Ecotheology: Sustainability and Religions of the World* (London: IntechOpen, 2023); Timothy Stacey, "Religious Repertoires of Sustainability: Why Religion Is Central to Sustainability Transitions, Whatever You Believe", *Environmental Innovation and Societal Transitions* 50 (2024), <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100821>.

gelmatig verwezen naar religieuze begrippen zoals *schepping*, *God*, *Bijbel*, *Paus*, *Jezus* en *bekering*, maar ook naar meer impliciete registers, zoals morele urgentie, crisis- en schuldtaal, oproepen tot verantwoordelijkheid en narratieven van hoop en herstel. Ondanks de groeiende aandacht voor de relaties tussen religie en klimaatverandering blijft onderzoek naar hoe klimaatorganisaties specifiek religieuze registers inzetten op sociale media beperkt, vooral binnen nationale contexten. Dit artikel draagt bij aan het dichten van deze kennislacune door te analyseren hoe Nederlandse klimaatorganisaties in 2023 expliciet en impliciet religieuze taal gebruikten in hun communicatie op Twitter/X, en wat dit betekent voor hun communicatie- en mobilisatiestrategieën.

De relatie tussen religie en klimaatverandering beperkt zich niet tot traditionele theologische kaders en expliciet religieuze klimaatorganisaties, maar omvat ook bredere spirituele, morele en symbolische elementen die in publieke discussies worden ingezet. In dit artikel maken wij een onderscheid tussen expliciete religie enerzijds en impliciete religie anderzijds. Expliciete religie verwijst naar openlijk op geloof gebaseerd activisme, institutionele religieuze uitspraken en theologische doctrines. Impliciete religie betreft echter bredere vormen van diffuse religiositeit en spiritualiteit, die buiten traditionele religieuze instituties functioneren en zich manifesteren in morele kaders, rituele patronen en sacraliserende taal. Deze vormen van betekenisgeving kunnen spiritueel, ethisch of symbolisch van aard zijn, en dragen bij aan morele oriëntatie en collectieve identiteit.⁹ Het concept *impliciete religie* geeft weer hoe klimaatactivisme een sacraal karakter kan aannemen, waarbij duurzaamheid als gedeelde morele plicht wordt voorgesteld die sterk lijkt op religieuze voorschriften. Daarnaast beschrijven begrippen als *liquid religion*¹⁰ en *post-secularisme*¹¹ hoe grenzen tussen religieuze en seculiere domeinen vervagen, waardoor klimaatdiscussies een hybride ruimte worden waarin wetenschappelijke rationaliteit samengaat met geseculariseerde vormen van spiritualiteit.

9 Edward I. Bailey, *Implicit Religion in Contemporary Society* (Kampen: Kok Pharos, 1997); Edward I. Bailey, *The Secular Faith Controversy: Religion in Three Dimensions* (London: Continuum, 2001); Gürlesin, "Social Media, Environmental Activism and Implicit Religion"; Meerten B. Ter Borg, "Implicit Religion and Inter-Faith Dialogue: An Empirical Perspective", *Implicit Religion* 1 (1998): 47–54.

10 Kees de Groot, "Three Types of Liquid Religion", *Implicit Religion* 11:3 (2008): 277–96.

11 Jürgen Habermas, *An Awareness of What Is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age* (Cambridge: Polity Press, 2010).